

Türk Dünyası Destanlarında Tilki Sembolizmi*

(Fox Symbolism in Epics of The Turkish World Epics)

Oğuz DUMAN¹, İbrahim DİLEK²

Makale Geçmişi ÖZ

Article History

Alındı/Received:
14/06/2023

Kabul edildi/Accepted:
19/10/2023

Article Type:

Derleme Makalesi
Review Article

Destanlar, Türk kültürünün en temel öğelerinden biridir. Türklerin, sosyal, siyasal, kültürel ve beşerî hayatı hakkında verdiği bilgiler bakımından önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Destanların şahıs kadrosu, tipler ve karakterler bakımından oldukça zengin bir kaynaktır. Hayvanlar bu kadronun içerisinde önemli bir yer tutmakta, kahramanın ve diğer karakterlerin en büyük yardımcısı konumundadır. Yaratılış ile başlayan insan ve hayvan etkileşimi ilerleyen zaman içinde ayrılmaz bir bütünlük oluşturmuştur. Bu bütünlük içerisinde hayvan, sosyal yaşamın en önemli unsuru olmuştur. İnsanoğlunun yiyecek, giyim, alet vb. gibi ihtiyaçlarının en temel maddesi konumuna geçmiştir. İnsanoğlu, hayvanları bazı zaman ata/ana görmüş ve soyunu bir hayvana bağlayarak ona bir kutsiyet atfetmiş, bazen onun gücünden korkarak savunma mekanizmasını geliştirmiş, bazen de onun rehberliğinde milleti için büyük mücadelelere, savaşlara girmiştir. Bir milletin hayatı içerisinde bu kadar önem arz eden hayvanın, sembolizm açısından destan metinlerine kattığı değer yadsınamaz bir gerçekliktir. Hayvanlar metinlerde sosyal ve kültürel özelliklerin birer yansıması olarak yer almaktadırlar. Hayvanların metinlerde bu şekilde bulunmasının arkasında bir de sembolik kodlar bulunmaktadır. Bu sembolik kodlarla metnin soyut kültürel özellikleri de keşfedilmektedir. Bu düşünceden yola çıkılarak destan metinlerinde geçen tilkinin işlevleri tespit edilmiş ve sembolik olarak ifade ettiği özellikler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: hayvan sembolizmi; tilki; sembol; Türk dünyası

© 2023 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

Kaynak gösterme / To cite this article:

Duman, O., & Dilek, İ. (2023). Türk dünyası destanlarında tilki sembolizmi. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 397- 409. doi: 10.48174/buaad.1314694

Summary

Epics are one of the most basic elements of Turkish culture. It constitutes an important source in terms of the information it gives about the social, political, cultural and human life of the Turks. The cast of epics is a very rich source in terms of types and characters. Animals have an important place in this cast and are the biggest helpers of the hero and other characters. The interaction between humans and animals, which started with creation, has formed an inseparable unity over time. In this integrity, the animal has been the most important element of social life. Food, clothing, tools, etc. has become the most basic item of their needs. The son of man sometimes saw animals as ancestors/mothers and attributed a sanctity to him by connecting his lineage to an animal, sometimes he developed his defense mechanism out of fear of its power, and sometimes he entered into great struggles and wars for his nation under his guidance. The value that the animal, which is so important in the life of a nation, adds to the epic texts in terms of symbolism is an undeniable reality. Animals have taken place in the texts as a reflection of social and cultural characteristics. There are also symbolic codes behind the presence of animals in this way in the texts. With these

*Bu çalışma "Türk Dünyası Destanlarında Hayvan Sembolizmi" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

¹Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, oguzduman1938@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0413-5669

²Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Prof. Dr., ibrahim.dilek@hbv.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3697-4088

symbolic codes, the abstract cultural features of the text are also discovered. Based on this idea, we tried to explain the functions of the fox in the epic texts, evaluating what they wanted to tell with symbolic codes.

Keywords: animal symbolism; fox; symbol; Turkish World

Giriş

Tarih öncesi dönemle başlayan iletişim insanlarla hayvanların yaşamlarını her zaman kesiştirmiştir. Bu kesişme ile hayvanlar toplumsal hayatın bir parçası olarak çok zengin bir sembolizm kaynağı oluşturmuştur. Her millet kendine yakın hissettiği hayvanı kutsal kabul etmiş hatta tanrı gibi tapmıştır. İyi-kötü; güzel-çirkin; olumlu-olumsuz gibi özelliklerle ilişkilendirerek belli bir güç kaynağı olarak da görmüştür. Türk kültürü içerisinde yaratılış öyküleriyle başlayan bazı hayvanların totem ya da ata olarak benimsendiği görülmektedir. Türk kültür tarihi, mitolojisi, edebiyatı ve yaşamı hakkında araştırma imkânı veren destanlar, hayvanların varlığının anlaşılması ve işlevlerinin sembolizmi açısından önem arz etmektedir. Türk destanları içerisinde bulunan hayvanlardan tilki, kurnazlığı ve sinsiliği sembolize eden bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. SEMBOL VE SEMBOLİZM KAVRAMI ÜZERİNE

İnsanlık tarihi ile başlayan ve toplumun bütün kesimlerince kabul edilip üzerine düşünülen sembol kavramıyla ilgili günümüze kadar birçok tanım yapılmıştır ve insanoğlunun var olduğu sürede de yapılmaya devam edecektir.

Sembol ve sembolizm ile ilgili sözlüklerde yapılan tanımlardan bazıları şu şekildedir: Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te sembol: "Bir fikir, düşünce, his vb.ni akla getiren, onu düşündüren işaret, resim, ses, harf, kısaltma", sembolizm: "Çeşitli sanat ve ilimlerde maksadı ifade etmeye yarayan semboller sistemidir" (Ayverdi, 2010: 1081); Türkçe Sözlük'te sembol: "Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret; alem, remiz, rumuz, timsal, simge", sembolizm: "Olayları yorumlamaya veya inançları anlatmaya yarayan simgeler sistemi, simgecilik" (1998: 1936-1937); Öz Türkçe Sözlük'te sembol: "Kararlaştırılmış, belirli bir anlamı olan im; bir şeyin imi olarak kullanılan şey", sembolizm ise: "Düşünceleri anlatmada simgeler kullanma yolu ya da eğilimi" (Püsküllüoğlu, 1971: 266) şeklinde tanımlanmaktadır.

Simge ya da sembol dediğimiz, gündelik yaşamımızdan bilip tanıdığımız ama alışlagelen, açık anlamına ek olarak özgün bağlantılar da sunan bir terim, ad hatta bir resimdir. Bunda belirgin olmayan, bilinmeyen ya da bizim için görünür olmayan bir şeyler vardır (Jung, 2009: 20). Sembol ile insan ilişkisinin birlikte var olduğunu belirten Alp'e göre: "Tarih öncesi dönemlerden bu yana, özellikle sanatsal olarak bakıldığında, sanatın biçimi ve içeriği değişse de insanın olay, olgu ve nesnelere sembolleştirme eğilimi değişmemiştir" (2009: 1). İnsanoğlu kadar eski olan sembolizm

hayatımızın vazgeçilmez bir parçasıdır. Bilerek veya bilmeyerek birçok şeyi semboller aracılığıyla sağlarız. Yani bir nevi semboller âleminde yaşadığımızı söyleyebiliriz (Aras, 2011: 6).

Semboller sayesinde, insan, tasavvur edilebilen bir dünyayı gerçekleştirebilir. Buna göre diyebiliriz ki, sembol, nesnellik aracılığıyla kökleri aramızda olan soyut-manevî hakikat basamaklarına ve muhtevaların eşiklerine yaklaşma imkânını bize sağlar. Yani hakikatleri yakalamamızda bize bir merdiven basamağı görevi yapar. Bir bakıma insanın düşünce ve inanma olayının önüne farklı, aynı zamanda sezgi yönü güçlü olan alternatifler sunan semboller, bu özellikleri ile insanların önüne şeffaf bir dünya getirirler (Atasağun, 1996: 12). İlk dönemlerden başlayıp günümüze kadar devam eden sembolizm çalışmaları genel olarak görsel sanatlar üzerine yoğunlaşmış olsa da zamanla etki alanı genişlemiş felsefeden edebiyata, estetikten dine kadar birçok alandaki çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır.

Zaman içerisinde gelişen sembolizm kavramı diğer alanlarda olduğu gibi Türk destanları içerisinde de kendine yer bulmuştur. Yapılan bu çalışma ile destanlarda tespit edilen tilki ile Türk kültürü ve mitolojisi içerisinde aldığı sembolik ifadeler verilmeye çalışılmıştır.

2. TÜRK DÜNYASI DESTANLARINDA TILKI SEMBOLİZMİ

Destan metinleri, Türk kültür hayatını yansıtmalarının yanında hayvanların da işlevlerini vermesinden dolayı çok kıymetli ürünlerdir. Dünyanın yaratılışı ile başlayan insan-hayvan ilişkisi zaman geçtikçe ayrılmaz bir bütün oluşturmuştur. İnsan günlük yaşam içerisinde hayvanları bütün ihtiyaçlarında kullanmaya başlamıştır. İnsan dünyada kendi varlığının yalnızlığına düşmeden bireysel ve toplumsal süreçlerde her daim hayvanlarla birlikte olmuştur. İlk zamanlar insanoğlu hayvandan korkmuş ilerleyen zamanda onun gücüne, yaratılış özelliğine hayran kalmıştır. Türk milleti de yaratılışından beri doğayı gözlemleyerek hayatı öğrenmeye çalışmıştır. Barınmayı, giyinmeyi, beslenmeyi, hastalıkları tedavi etmeyi, savaşmayı, savunmayı hep hayvanlardan öğrenmişlerdir. Hatta hayvan-ata/hayvan-ana olarak görmüştür. Türklerin hayvandan türeyiş efsaneleri bunun delillerindedir. Türkler için bazı hayvanlar tanrı olarak görülmüş ve bu kutsiyetle bir ongun olarak kabul edilmiştir. Bu düşünceyle hayvan kültürleri oluşmaya başlamıştır. Hayvanların (güç, kuvvet, uçma, hızlı koşmak, vahşilik, uzun yaşam vb.) özelliklerini kıymet verdikleri kişilere (beyler, yiğitler, alplar vb.) yakıştırarak bu düşünce etrafında zamanla hayvanlar sembolik anlamlar ifade etmeye başlamıştır.

Tilki kelimesi Türkçe Sözlük'te: "Köpekgillerden, uzunluğu 90 cm, kuyruğu 30 cm kadar, ırklarına göre çeşitli renklerde olan, ağız ve burnu uzun ve sivri, kümes hayvanlarına zarar veren, kürkü beğenilen bir memeli (Vulpes)" (1998: 2224) şeklinde tanımlanmaktadır. Türk Dilinin

Etimoloji Sözlüğü'nde: "Burnu sivri, kuyruğu uzun, çok tüylü, sansardan büyük bir hayvan" olarak verilen tilkinin, Eski Türkçe kaynaklarda "dilkü, dilki" biçiminde; Uygurcadan başlayarak, Orta Türkçede ise "tilkü" (Eren, 1999: 408) şeklinde geçtiği belirtilmiştir. Tilki kelimesi ile ilgili diğer kaynaklardaki kullanımlar ise: Divânü Lügâti't Türk'te "tilkü" (Kâşgarlı Mahmut, 2021: 54); İrk Bitig (Fal-Kehanet Kitabı) 46-cı İrkte "tülkü" (Uluç vd., 2013: 70); Dede Korkut Kitabı'nın mukaddime kısmında "dilkü" (Gökyay, 2006: 21); Anadolu halk ağızlarında "dilkü, dilgi, tilgi" (Eyuboğlu, 1988: 331) şeklinde geçmektedir. Azerbaycan ve Kırgız Türkçesinde "tülkü", Tatar Türkçesinde "tölki", Kazak Türkçesinde "tülki", Başkurt Türkçesinde "tölkö", Uygur Türkçesinde ise "tülkä" (Türktaş, 2013: 1100) şeklinde kullanılmaktadır.

Tilki'nin çeşitli türleri vardır. Hepsisi de "Tilki gibi kurnaz" deyişini haklı çıkaracak kadar bir zekâyâ ve kurnazlığa ortaklaşa sahiptir. Av köpekleri tarafından kovalanan bir tilki duvarların tepesinden atlar, ırmakları çaprazlamasına geçerek ikili bir iz bırakır, köpekleri taşıyamayacak kadar ince olan buzların üzerine atılır ve eğer yapabilirse, koku izini kaybettirmek amacıyla bir koyunun sırtına bile atlayıp, gidebilir. Avlanırken de aynı ölçüde çok zekidirler. Tilki bize zekânın ve cin fikirliliğin yeteneklerini sunar. Onda hem yırtıcılardan ve hem de avlarından daha kurnazca davranabilme yeteneği vardır (Buffalo, 2007: 90-91).

Masallarda en çok bahsedilen hayvanlardan biri olan tilki, konuşması ve yardımcı hayvan olarak görülmesinin yanında en çok hilekarlık ve kurnazlığı sembolize etmektedir (Bakırcı, 2006: 26; Bakırcı, 2010: 30). Gerek asıl halk masallarında gerekse hayvan masallarında hep bu özelliğiyle karşımıza çıkar. Özellikle hayvan masalları içerisinde kahraman olarak en çok karşımıza çıkan tilki, hemen hemen her masalda kurnazlık ve hileyle rakiplerini alt ederek sıkıntılardan kurtulduğu görülür. Hilekârlık ve kurnazlıkla özdeşleşen tilki, bu özelliği ile fıkralarda, atasözlerinde ve hikâyelerde de adı geçmektedir. Aynı şekilde tilkinin, Türk destanlarında zekâyâ ve kurnazlığı sembolize ettiği örnekler, Kazak destanlarından Kambar Batır Destanı'nda: "*Tazısının avladığı tilkinin kızılı, erkek tilki; kulağını verip pür dikkat, Yaradan'a dua edip, kayalar arasında kaldı sıkışıp*" (Türkmen ve Arıkan, 2011: 183), Kazak destanlarından Akböbek Destanı'nda: "*Bu hayat çabuk geçer desem dinlemiyorsun. Kızıl tilki gibi kartaldan kaçan, taziya yakalanmadan fırlıyorsun*" (Jumadilova vd., 2015: 15), Çuvaş destanlarından Ulıp Destanı'nda: "*Ben yokken yavrularım, ufak tefek de onlar, düştüler yuvadan, tilki gördü ağgözlü. Yavrular çok korktu, kök altına saklandılar. Kurnaz tilki, yavruları kandırıp çıkartmak istedi*" (Bayram, 2013: 111), Kazak destanlarından Dürliğüv Destanı'nda: "*Oyaz başını sallayarak: Hayvan olsan tilki olurmuşsun. Kimi kandırıyorsun?*" (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 27) şeklinde geçmektedir.

Tilki, İlk Çağ Yunan, Sümer, Polenazyâ ve Okyanusyâ halklarının köken mitlerinde kutsal bir hayvan olup, bu halklar için eril gücü ve bereketi sembolize etmektedir (Solmaz, 2022: 8). Asya

folklorunda ise sihirli güçlere sahip olan tanıdık bir ruh olarak tasvir edilir. Tilkilerin mistik ve kutsal bir yaratık olduğuna inanmakla birlikte; tilkilerin harikalar yarattığına ve yıkımlar oluşturduğuna inanılmaktadır. Dokuz kuyruklu tilki, tilkinin iyi ya da kötü bir kehanet olabileceği Çin folkloru ve mitolojisinde görülmektedir (Siddiq, 2019: 109). Tilki, özellikle Japon mitolojisinde çok kutsaldır. Tilki, pirinç tanrısı ile eş tutulacak derecede kutsaldır. Bu adet, Japonların çok eski dönemlerinden kalmıştır. Tüm tapınaklarında tilki resimleri ve kabartmaları göze çarpar (Artumak, 2002: 422). Japon efsanelerinde “kitsune” denen ve insan kılığına girebilen tilki ruhlarından bahsedilmektedir (Tanpolat, 2016: 4). Tilkinin birçok milletin kültüründe iyi ve kötü ruhları sembolize ettiği bilinmektedir. İnan’ın belirttiğine göre tilki, Ural-Altay ve Yakutların tözleri arasındandır. Altay ve Yakutlarda hayvan ata (1986: 42) olarak görüldüğünü de ifade etmiştir. Tilki, Türkler arasında daha çok hilekâr ve kurnazlık sembolü olarak yer almaktadır. Şaman başlığında tilki postunun yer alması, şaman törenlerinde önemli hayvanlardan biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca tilki, Türk mitolojisinde kahramanın koruyucu ruhu olarak görülmüş ve kahramanın ölümünden sonra koruyucu ruhun da öleceğine inanılmıştır (Çoruhlu, 2019: 269-270; Yener, 2019: 149). Birçok hikâye ve efsanede avcılar yer altına çekmek isteyen kötü ruhlardan söz edilir. Bu kötü ruhlardan birisi de Kara-Tilki olarak tasavvur edilmiştir. Bu tilki motifi kötülüğü, yeraltının karanlık güçlerini ve ölümü temsil etmektedir. (Çoruhlu, 2019: 270) Karanlık gücü sembolize eden tilki örneği, Hakas destanlarından Ay Huucın Destanı’nda: “*Ak güzel otağın önünden koşup gidermiş, hayvan bahadırı tilkiler. Yer çukuru yere, yönelip gitmişler. Yer bacasına yetip varmışlar. İki benzer kara tilki, kara yeraltına inmişler*” (Ergun, 2010: 276-277) şeklinde geçmektedir.

Göçebe yaşayan toplumlar yaşam koşullarına göre ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Avcılık ve hayvancılık, göçebe yaşayan kavimler için çok önemlidir. Türkler için avcılık hayati öneme sahiptir. Hem hayatlarını devam ettirmek hem de her daim savaşa hazır olmak için devamlı avlanmışlardır. Türkler avladıkları hayvanların etinden, soğuktan korunmak için derisinden, kürkünden ve savaş aletlerinde kullanmak için diğer uzuvlarından çokça istifade etmişlerdir. Bu hayvanlar içinde tilki, kürkü değerli bir hayvandır. Avcılar tarafından kürkü için avlanılmaktadır. Ayrıca ticari ürün olarak da tüccarların ilgisini her zaman çekmiştir. İnan’ın belirttiği gibi; “Sibirya’da çok eski zamandan beri kıymetli kürk ticareti yapılmıştır. Tilki kürkü Orta Asya ve Bulgar tüccarlarını daima ilgisini çekmiştir” (1976: 237). Destanlarda tilkinin av hayvanı olarak geçtiği ve değerli kürkü için avlandığı örnekler, Başkurt destanlarından Bikyen Mergen Batır Destanı’nda: “*O gün çok dolaşmaya gerek kalmadı, bir kunduz, bir su samuru, üç kara tilki avlayıp döndü. Avladığı hayvan derilerini uzaktan gelen bir deri toplayıcıya verip un, yarma ve bunun gibi şeyler alıyordu. Derici gelecekte avını kimselere vermemesini istedi, kendisi karşılık olarak pek çok şey vereceğini söyledi. Daha çok kara tilki yakalamasını söyledi*” (Suleymanov vd., 2014d: 116-118), Başkurt destanlarından Konur Boğa Destanı’nda: “*Görünüşiyle tilki, rengine bakanda başka, bu nasıl bir hayvan? Yoksa kara tilki*

dedikleri bu olmasın? diye sormuş yiğit: Dayı, kara tilki dedikleri bu hayvandır” (Suleymanov vd., 2014a: 284), Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda: “Kurt, tilki, ayı vurmuş, otuz ayrı geyik vurmuş” (Öztokmak, 2019: 359), Kırgız destanlarından Manas (Cusup Mamay Varyantı) Destanı’nda: “Dağ koyununu tepeden atıp, tilkiyi çıkarıp ininden, doğanlara yakalattırılmış” (İnayet, 2017: 33), Tuva destanlarından Alday-Buuçu Destanı’nda: “Ayın yenisinde, günün iyisinde tilkinin kızılını avlayıp, gitmeye hazırlanmış” (Ergun ve Aça, 2004: 212), Tuva destanlarından Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı’nda: “Tilkinin kızılını avlayıp, uçarcasına koşturup gidivermiş” (Ergun ve Aça, 2005: 155), Yakut destanlarından Culuruyar Nurgun Destanı’nda: “Tilkinin postunun en kırmızısından, seçe seçe giydirmişler” (Ersöz, 2009: 335), Başkurt destanlarından Cengizname Destanı’nda: “Birde kara tilki börkü vardı. Onu başına giydi” (Suleymanov vd., 2014c: 91), Başkurt destanlarından Kızılkürpes Destanı’nda: “Köslöbay’ın çevikliğine, gücüne hayran kalan meydan halkı, bu kez de yendiği için ona kara tilki derisiyle dikilen kulaksını vermek isterler” (Suleymanov vd., 2014b: 621), Kazak destanlarından Dürliğüv Destanı’nda: “Şolakadır ile Kumtekey’de, tilkisini kovalardım gezerek” (Avespayeva ve Elbekov, 2013: 17), Başkurt destanlarından Mergen ile Mayanhılıv Destanı’nda: “Börk için tilkisini, her sene dölleterek, ormanında büyütmüş” (Suleymanov vd., 2014b: 82), Nogay destanlarından Edige Destanı’nda: “Tilki derisinden çadır kurdurdu, töreli yaşlıları yğdırdı” (Doğan ve Güllüdağ, 2014: 96), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı’nda: “Küçük benekli ipek giysisini içine giydirdiler. Büyük işlemelisini dışına giydirdiler. Siyah deri çizmesini ayağına, renk renk nakışlı kürkünü sırtına giydirip, kara tilkisini başına koydular” (Killi Yılmaz, 2013: 165), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı’nda: “Bahadırın battaniyesi kara tilki derisi” (Ergun, 2013: 416) şeklinde verilmiştir. Deri kullanımı ile ilgili verilen bu örneklerde görüldüğü üzere Türkler deriyi ihtiyaçlarına göre kullanmaktadır. Giyim, konaklama ve soğuktan korunmak için kullanım başta gelmektedir. Tilki derisinin kullanımıyla Türklerin sosyal yaşamı içerisinde deri ve avcılığın önemi sembolize edilmektedir.

Tilkiye bazı inançlarda hem olumlu hem de olumsuz anlam yüklenmektedir. Yolda giderken tilkinin görülmesi işlerin iyi gideceği şeklinde yorumlanır. Bu inancın temelinde Bektaşiliğin izleri vardır, çünkü Bektaşiler tilkinin Hızır olabileceğine inanırlar (Kılıç, 2001: 420). Hazara Türklerinde yolculuğa başlarken tilkiye rastlamak uğursuzluk kabul edilir. Yola devam edilmez. Yolculuk ertelenir. (Çelik, 2001: 16). Tilki bazı toplumlarda uğurlu bazılarında uğursuz olarak kabul edilir. Yolda karşılaşılan tilkinin uğursuzluk getireceği inancı, Kırgız destanlarından Bağış Destanı’nda şu şekilde geçmektedir: “Yiğit Bağış, köyünden çıkıp ata binip karşılaştı tilkiyle, çöl sınırında gelmekte olan, geberesi uğursuz tilki, yaşlılardan duymuşum yollarda bulunur diye. Kaçırmadan yakalayıvereyim, yakalanmadan kaybolursa ava gitmeden döneyim, diye düşündü” (Öztokmak, 2019: 403). Örnekten de anlaşılacağı üzere yolda tilkiye rastlamak bir inancın gereği olarak

yakalamadan kaybolmasıyla uğursuzluk sembolize edilmektedir. Bunun için kahraman tilkiyi yakalamak için mücadele eder ve bunun sonucuna göre ava çıkıp çıkamayacağına karar verir.

Tilki sinsilik, kalleşlik, iki yüzlülük, aldaticılık, güçsüzlük ve avcı karşısında çaresiz kalmak gibi özelliklerde karşımıza çıkmaktadır. Tilki, bu özellikleriyle öne çıkmakla birlikte, zekâsı ile pratik olması ile övülen bir hayvan olarak da anılmaktadır. Bu özellikleri taşıyan insanlar için tilki benzetmeleri yapılmaktadır. Destanlar da tespit edebildiğimiz benzetme sembolü örnekleri şu şekildedir: Kırgız destanlarından Kurmanbek Destanı'nda: "*Kendim çevik bir kartalım, göklerde süzülüp yükselen, düşmanlar tilki gibi delik arar*" (Mukasov 2013a: 56). Kahraman kendini çevik bir kartalla sembolize ederken, düşmanı güçsüz ve savunmasız olmasından dolayı tilki ile sembolize etmiştir. Altay destanlarından Almıs Kaan Destanı'nda: "*Büyük büyük dağlar aştığında, tilki olup hızla geçti*" (Gül, 2008: 61). Tilkinin hızı ve pratikliği sembolize edilmiştir. Çuvaş destanlarından Ulp Destanı'nda: "*Kız atılınca tilki gibi, baban koşar tazı gibi*" (Bayram, 2013: 305), yine aynı destanda: "*Para deyince Supar'ın, aç gözü, tilki gözü gibi*" (Bayram, 2013: 486), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: "*Tilki beyinli er çıkmamak üzere, yaratılmış yeri vardır*" (Killi Yılmaz, 2013: 67), Kazak destanlarından Suranş Batır Destanı'nda: "*Aslan gibi düşmana, tilki gibi hilen olsun, diye nasihat verdi*" (Jumadilova vd., 2015: 281), Kırgız destanlarından Canış Bayış Destanı'nda: "*Şehre yaklaşınca bir grup atlıya rast geldi. Karanlık gecede gelirken, tilkiden beter sıvışıp, yol boyundaki arığa fark ettirmeden yatıverdi*" (Akmataliyev ve Mukasov, 2013: 114), Kırgız destanlarından Coodarbeşim Destanı'nda: "*Yürüyüşü tilkinin yürüyüşü gibi, küçücük ağızlı, kara gözlü*" (Alimova, 2017: 128), Kırgız destanlarından Mendirman Destanı'nda: "*Güzeller güzeli Kanışay, tilki gibi kurnazca süzülerek duruyormuş*" (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 22), Özbek destanlarından Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamali) Destanı'nda: "*Gaib'in kuşu gibi uçup, ağzımı bozkır tilkisi gibi açıp, Çambil'e koşup yeterim*" (Solmaz, 2021: 47), Uygur destanlarından Boz Körpeş Kara Göz Ayım Destanı'nda: "*Yenisu denen yurtta Suyağıl adlı kötü niyetli bir zengin vardı. Onun, tilkiden daha hilekâr Bayağıl adlı bir oğlu vardı*" (İnayet, 2013: 59), Uygur destanlarından Nozugum Destanı'nda: "*İhtiyar tilkinin gülüşü, kötülüğün işareti*" (İnayet, 2004: 18). Verilen örneklerde tilkinin sinsiliği, kurnazlığı, ince fiziki özelliğinden dolayı hızlı ve pratik oluşu benzetme sembolü olarak kullanılmıştır.

Tilkinin destanlar içerisinde kılavuzluk yaptığını tespit ettiğimiz Altay destanlarından Altay Buuçay Destanı'nda, Kahramanın atı Kamçı Ceeren ölen sahibini diriltmek için yer anasından yardım ister. Yer anası, atı yardımcı olması için kızıl tilkiye gönderir: "*Yedi yolun kavşağında yetmiş kulaç kuyruklu Ceeren Kızıl tilkiye rastlar. Ondan yardım dile, Yer Ana'm söyledi de o sana bir çıkar yol söyler. Yetmiş kulaç kuyruklu Ceeren Kızıl tilkiyi, gözünün ulaştığı yerden gördü. Seni bana kim gönderdi? diye, Ceeren Kızıl tilki sordu. Kamçı Ceeren Yer Ana'm gönderdi, dedi. Yer Ana'nın*

isteğini, Dinlemez olur muyum, dedi. Buradan ileri gidersen, dokuz yolun kavşağında, doksan dokuz köşeli, kara saray durur. Dokuz başlı Celbegen var, onun başlarının kenarında üç yaşındaki koyun büyüklüğünde, kızıl kahverengi ben var. Onu çekip alabilirsen, Altay Buiuçay dirilir” (Dilek, 2002: 213-214). Altay destanlarından Altın Ergek Destanı’nda ise kahraman Altın Ergek ile kızıl tilkinin mücadelesi sonucunda tilki şu şekilde rehberlik yapmaktadır: “Yetmiş kulaç kuyruklu, Kızıl tilki kalkıp geldi. Altın Ergek bahadırı, görünce kızdı: “Babası anası kul mel’un, sen bu Altay’dan dönemezsin, Cer Tekpenek kağana, ben gidip söylerim. Gözü ateşli er isen, kürk yapıp al. Atı iyi koşan er isen, yetip beni tut.” Kızıl tilki böyle diyerek oradan ileri koştu.” Bu kovalamaca sonucunda Altın Ergek kızıl tilkiyi kuyruğundan yakalar. “Kızıl tilki yalvardı: Kızıl kanımı dökme, kızıl boynumu kesme, gözü olmayana göz olan benim. Yolda neyle karşılaşacağını sana söylerim, diye yalvardı.” Altın Ergek, Cer Tekpenek kağanın engellerini tilkinin rehberliğinde öğrenip, yoluna devam etti (Dilek, 2007a: 449). Türk kültür hayatı içerisinde kılavuz ve rehber hayvan olarak kurt yer almaktadır. Oğuz Kağan Destanı ile başlayan kurdun yol göstericiliği diğer Türk destanlarında da varlığını devam ettirdiği görülmüştür. Altay destanlarından örneğini verdiğimiz metinlerde yol göstericilik, kılavuzluk kurt ile değil tilki ile sembolize edilmiştir.

Destanlarda hayvanların kahramana yardımcı olmasının yanında bazı durumlarda kahramanlar da hayvanlara yardımcı olmaktadır. Tuva destanlarından Aldın-Çaagay Destanı’nda, zor durumda olan tilki kahramandan şu şekilde yardım istemektedir: “Üç uzun kulaklı, otuz kulaç boylu, küren kızıl tilki yürürmüş. Aldın-Çaagay, Küren kızıl tilkiyi, kıl ayağını kırkıp basıp yetip, kuyruk kökünden alıp, sürükleyip indirip, iki kulağını göğsüne kadar çekip tartıp: “Angır Çeçen denen kişinin etinden ne kadar et yedin? Derisinden ne kadar deri giydin? Bu dünyaya neden gelsin sen? Her gün her gece ne yersin?” diye sormuş. “Yiğit Er Aldın-Çaagay’ın her düzde her çukurda öldürdüğü avının kuşunun leşini yiyip, tomtok yaşarım ben”, demiş. “Bu aleme neden geldin sen?” deyince, “Her ay doğurur kızıl tilki benim, yavrumu-eniğimi Ak-Tepegöz denen yaratık her ay toplayıp yer. O yavru-eniği Aldın-Çaagay, nadiren öldürse de kolluk, yaka kılıp geri kalanının hayatını koruyup bağışlasa nasıl olur acaba diye geldim, deyince, Arzaytı’nın kuzeyinden de güneyinden de istediğince davranıp, yemlenip gez! diye bırakıp salmış” (Ergun ve Aça, 2004: 535). Tilki kendine yüklenen kurnazlık, hilekarlık sıfatlarının aksine bu destanda güçsüzlüğü, çaresizliği sembolize etmektedir.

Türk geleneğinde önemli bir motif olan don değiştirme, Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar yayılmış ve ortak bir motif olarak yaşamını sürdürmüştür/sürdürmektedir. Buna göre don değiştirme; ölüm-ruh, sınama (ödül veya ceza), üstünlük-keramet ve yaratılış-türeme unsuru olarak dört farklı yapıda kendisini göstermektedir (Küçük, 2020: 101). Tilkiyle ilgili destanlarda tespit edebildiğimiz don (şekil) değiştirme sembolleri şu şekildedir: Altay destanlarından Kan-Ceeren Attu Kan-Altın

Destanı'nda: “Bahadır gelin Altın Şuru, yetmiş kulaç kuyruklu, kızıl tilkiye dönüşerek, onların peşinden geldi” (Dilek, 2007a: 339), Altay destanlarından Ölöştöy Destanı'nda kahramanın annesi Altın-Topçu oğlunu engellemek için tilki şekline bürünüp karşısına şu şekilde çıkar: “Taş dağın başından, uzun kuyruğunu sürüyerek, kızıl tilki koşarak indi. Taş dağın iyisi, kızıl tilki benim. Ben Altay'ın iyisi tilki, diye mırıldandı. Huzursuzluk çıkararak bu tilkiyi taş dağıyla birlikte atıp dağıtayı mı? diye Erkin-Koo düşündü. Kurban olayım, can yavrurum, ne yapıyorsun, dur diye, kızıl tilki konuştu. İleri geri silkindi Altın-Topçu oluverdi” (Dilek, 2007b: 144-145), Hakas destanlarından Altın Taycı Destanı'nda: “Uçan Arığ, Üzüt Han'ın kızı, üç kulaç boyundaki kara tilkiye dönüştü” (Killi Yılmaz, 2013: 93), Yakut destanlarından Er Sogotoh Destanı'nda: “Er Sogotoh'un eşi, çocuğu Abaası'dan korumak için, sütle besler. Çocuk on yaşına geldiğinde Abaası tekrar saldırır. Fakat çocuk Abaası'nın koltuğu altından sıyrılır, tilki yavrusuna dönüşür” (Ergun, 2013: 434). Verilen bu örneklerde tilki donuna girme ile korunma, zor durumdan kaçınma sembolize edilmektedir.

Tilki, kinaye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden tilkü mü togdı azu böri mü? diye sorarlar. Tilki mi doğdu, yoksa kurt mu? demektir. Bununla kız mı doğdu yoksa oğlan mı? demek isterler. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için tilki denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla kurt derler (Kâşgarlı Mahmud, 2021: 429). Türk dünyası destanlarında içerisinde karşımıza çıkan kurt mu tilki mi; kurt mu olup geldin, tilki mi olup geldin gibi ifadeleri doğan çocuğun cinsiyetini, kişinin karakter özelliğini öğrenmek ya da kahramanın yaşayıp yaşamadığını öğrenmek için de kullanılmıştır. Uygur halk destanlarından Garip ile Senem destanında doğan çocuğun cinsiyetinin belirtilmesi şu şekilde geçmektedir: “Abdullah Şatır atını uçarcasına koşturup geldi. Şah'a hoş haber getirdi. Şatır, Şah Abbashan'ın ayağını öperek: ‘Müjde, şöretli şahım, sultan Ayım doğurdu’ dedi. Şah Abbashan'ın yüzü güldü: ‘Ey değerli muhafız başı, kurt mudur, tilki midir? Tez cevap ver’ diye sordu. Abdullah Şatır kekeleyerek: ‘Sahavetli sultan Ayım tilkiden haber verdi!’ dedi. Ardından yine bir haberci atını koşturarak geldi. Hasan, vezirin önüne gelerek: ‘Hoş haber size vezir-i azam, kurttan haber verdi hanım sultan’ dedi” (İnayet, 2004: 206). Doğan bebeğin müjdelenmesi sırasında cinsiyetini belirtmek için kullanılan kurt ya da tilki deyimini çocuğu erkek ise kurt, kız ise tilki şeklinde ifade etmektedir. Tilki, Türklerin sosyal yaşamında olumsuz, mutsuzluk ifadesini sembolize etmektedir. Tilkinin bu özelliklerde geçtiği diğer destan metinleri şöyledir: Özbek destanlarından Belagerdan Destanı'nda: “Avazhan sordu; Anne, nasıl oldu. Kurt mu olup döndün, tilki mi?” (Mirzayev ve İşankul, 2011: 443). Kurt mu olup döndün tilki mi diye sorması, evlenmek isteyen kahramanın, annesinin görüştüğü gelin adayının cevabını merak etmesinden dolayı sormuştur. Kurt, evliliği, mutlu yuvayı sembolize eder. Tilki, mutsuzluk, düzensizlik ve yalnızlığı sembolize etmektedir. Özbek destanlarından Dalli Destanı'nda: “Eyvah, bu çocuk her ne yapsa da kurt olsa da tilki olsa da gelmesi gerekirdi, durumunu bildirmesi gerekirdi” (Eşankul, 2017: 321) diyen

Goroğlibek, evladından haber alamadığını belirtmiştir. Burada kurt iyi ve sağlıklı olmayı, tilki kötü ve zor durumda kalmayı sembolize etmektedir.

SONUÇ

Türk dünyası destanlarında sembolizm açısından pek çok hayvan yer almaktadır. Bu hayvanlardan biri de tilkidir. Tilki, destanlarda daha çok fiziki ve karakter özellikleri açısından kullanılmıştır. Türkiye dışındaki Türk boylarından Altay, Başkurt, Çuvaş, Hakas, Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Tuva, Uygur ve Yakut destanları taranmış ve tilki ile ilgili kısımlar tespit edilmiştir.

Türk halklarının yaşamlarında tilkiye, kurnazlık ve hilekârlık gibi simgesel bir anlam yüklendiği görülmüştür. Ayrıca masallarda ve atasözlerinde olduğu gibi tilki destan metinlerinde de en çok kurnazlık ve hilekârlık sembolü olarak kullanılmıştır. Destan metinlerinde tilki, derisinin kıymetli olduğundan dolayı avlandığı, karanlık ruhları ve ölümü sembolize ettiği, halk inançlarında olduğu gibi destanlarda da tilki ile yolda karşılaşmanın olumsuzluk getirebileceği, zor durumda kalan kahramanlara kılavuzluk yaptığı, kahramanların engelleri aşmak için tilki şekline girdiği ve yeni doğan çocuğun cinsiyetinin kız olarak ifade edilmesinde tilki kelimesinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak tilki, Türk mitolojisinde hilekârlık ve kurnazlık yönüyle hayvan sembolizmi içerisinde yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Akmataliyev, A., Caynakova, A. (2009). *Kırgız Destanları 4*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akmataliyev, A., Mukasov, M. (2013). *Kırgız Destanları 13*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alimova, C. (2017). *Kırgız Destanları 14*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alp, K. Ö. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*. Ankara, Eflatun Yayınevi.

Aras, H. (2011). *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Armutak, A. (2002). "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 28 (2): 411-427.

- Atasağun, G. (1996). *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da) Dini Semboller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Avespayeva, P., Elbekov, T. (2013). *Kazak Destanları 9*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul, Kubbealtı Yayınları.
- Bakırcı, N. (2006). *Niğde Masalları*. Niğde, Niğde Yüksek Öğrenim Vakfı Yayınları.
- Bakırcı, N. (2010). *Türk Dünyası Coğrafyasında Tespit Edilmiş Hayvan Masalları Üzerine Bir İnceleme*. Konya, Manas Yayıncılık.
- Bayram, B. (2013). *Ulup Çuvaş Destanı*. Ankara, TKAE Yayınları.
- Buffalo, G. (2007). *Şamanların Erk Hayvanları Hayvanların Enerjileri*, çev. Bülent Uluçer, İstanbul, Okyanus Yayıncılık.
- Çelik, A. (2001). "Afganistan'daki Hazara Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Çepni Türkleri Arasında Yaşayan Halk İnançları Üzerine Bir Mukayese Denemesi", *Millî Folklor*, 50: 9-21.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Dilek, İ. (2002). *Altay Destanları 1*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007a). *Altay Destanları 2*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007b). *Altay Destanları 3*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, İ., Güllüdağ, N. (2014). *Nogay Destanları*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- Ergun, M. (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara, Akçağ Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları 2*. Ankara, Akçağ Yayınları.
- Ergun, P. (2010). *Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucın*. Konya, Kömen Yayınları.
- Ersöz, M. (2009). *Saha (Yakut) Türklerinin Culuruyar Nurgun Bootur Destanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Eşankul, C. (2017). *Özbek Destanları 6*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul, Sosyal Yayınlar.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul, Kabalcı Yayınları.

Gül, V. (2008). “*Altayca Almış-Kaan Destanı*”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnayet, A. (2004). *Uygur Halk Destanları 1*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnayet, A. (2013). *Uygur Halk Destanları 2*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnayet, A. (2017). *Kırgız Destanları 15*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Jumadilova, M., Alpısbayeva, K., Abdıgulıp, R., Avespayeva, P. (2015). *Kazak Destanları 10*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Jung, C. G. (2009), *İnsan ve Sembolleri*, çev. Ali Nahit Babaoğlu, İstanbul, Okyanus Yayınları.

Killi Yılmaz, G. (2013). *Hakas Destanları 4*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kılıç, A. (2001). “İsparta Yöresi Halk İnançları”. *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, Ankara, Evrak Yayınları, 415-444.

Küçük, M. A. (2020). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Geleneğinde Don Değişirme”. *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 94: 97-122.

Kâşgarlı Mahmud (2021), *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)*, C. I-II-III, çev. Besim Atalay, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mirzayev, T., İşankul, C. (2011). *Özbek Destanları 4*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mukasov, M. (2013a). *Kırgız Destanları 11*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztokmak, Ç. A. (2019). *Kırgız Destanları 16*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Püsküllüoğlu, A. (1971). *Öz Türkçe Sözlük*. Ankara, Bilgi Yayınevi.

Siddiq, A. B. (2019). *Tarihöncesi Toplumlarında İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*. Konya, Çizgi Kitabevi.

Solmaz, A. (2021). *Özbek Destanları 7*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Solmaz, E. (2022). “Karaçay-Malkar Atasözlerinde Hayvan Sembolizmi”, *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, 4: 1-13.

Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014a). *Başkurt Destanları 1*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014b). *Başkurt Destanları 2*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014c). *Başkurt Destanları 3*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Suleymanov, A., İbrahimov, G., Ergun, M. (2014d). *Başkurt Destanları 4*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tanpolat, C. (2016). *Doğu ve Batı Kültürlerinde Başlıca Hayvan Mitleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, Işık Üniversitesi.

TDK Türkçe Sözlük C-2 (1998). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkmen, F., Arıkan, M. (2011). *Kazak Destanları 8*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türktaş, M. M. (2013). “Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları”, *Önder Göçgün’e Armağan*, Cilt:2, Ed. Mithat Aydın, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Yayınları.

Uluç, G., Hüseyinli, A., Mehdiyeva, D., Qır, Ö., İbrahimova, İ., Sərxanbəyova, C. (2013). *İrk Bitig Kadim Uygur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı*. Bakü, Türkçesi Varken Topluluğu Yayınları.

Yener, M. L. (2019). “Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları ve Türklerde Hayvan Sembolizmi”. *Yeni Türkiye Dergisi*, 105: 139- 179.